

ISSN 3023-736X

1

CİLT VOLUME
SAYI ISSUE 2

ChronAfrica

AN INTERNATIONAL PEER - REVIEWED SCIENTIFIC JOURNAL

2024
EYLÜL SEPTEMBER

ChronAfrica

2024 ▪ Volume 1 ▪ Issue 2

Online ISSN: 3023-736X

www.chronafrica.com

ChronAfrica

Online ISSN: 3023-736X

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Abdullah Özdağ

Yayın Türü

Yaygın Süreli Yayın

Yayın Sıklığı

Altı ayda bir (Mart, Eylül)

Yayın Dili

Türkçe, İngilizce, Fransızca

Baş Editör

Abdullah Özdağ

Editöryal İletişim

ChronAfrica

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-posta: info@chronafrica.com

Yayıncı

Abdullah Özdağ

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-posta: abduallahozdag1@gmail.com

Yayıncılık Hizmetleri

Akdema Bilişim ve Yayıncılık

Telefon: 0 533 166 80 80

E-posta: bilgi@akdema.com

Web: www.akdema.com

Administrator

Abdullah Özdağ

Publication Type

Peer-reviewed journal

Publication Frequency

Biannual (March, September)

Publication Language

Turkish, English, French

Editor-in-Chief

Abdullah Özdağ

Editorial Office

ChronAfrica

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-mail: info@chronafrica.com

Publisher

Abdullah Özdağ

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-mail: abduallahozdag1@gmail.com

Publishing Services

Akdema Informatics and Publishing

Phone: +90 533 166 80 80

E-mail: bilgi@akdema.com

Web: www.akdema.com

Journal Boards / Dergi Kurulları

Editors / Editörler

Abdullah Özdağ (Editor-in-Chief) - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
İlhan Aras - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Tekin Önal - *Ankara Yıldırım Beyazıt University (Turkey)*
Ercan Demirci - *Nevşehir HBV University, Translation and Book review (Turkey)*

Language Editors / Dil Editörleri

Lamiha Öztürk (French) - *Ankara Medipol University (Turkey)*
Samar Khamlichi (French) - *University of Mohammed V (Morocco)*
Souad Atoui Labidi (French) - *University of M'Sila (Algeria)*
Mustafa Karataş (Turkish) - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Uğur Ünalır (English) - *Nevşehir HBV University (Turkey)*

Editorial Board / Yayın Kurulu

Abdullah Erdem Taş - *Dumlupınar University (Turkey)*
Ahmed Haid Houdzi - *Cadi Ayyad University (Morocco)*
Ahmet Kavas - *İstanbul Ticaret University (Turkey)*
Aida Rahim Bağırova - *Baku State University (Azerbaijan)*
Al-Moataz Billah Zein Al-Din Muhammad - *Ain Shams University (Egypt)*
Amb. Maria Nzomo - *University of Nairobi (Kenya)*
Aynur Hacıkadirli Meherrem - *Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*
Bakail Moncef - *University of Algiers 2 (Algeria)*
Catherine Sicart - *Perpignan University (France)*
Ceren Gürseler - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Chakip Benafri - *University of Algiers 2 (Algeria)*
Denis A. Degterev - *Moskova University (Russia)*
Dirk Kotzé - *University of South Africa (South Africa)*
Elem Eyice Tepeciklioğlu - *Ankara Sosyal Bilimler University (Turkey)*
ELsayed Mohamed Marey Radwan - *Al-Azhar University (Egypt)*
Erkan Hirik - *Samsun University (Turkey)*
Esra Çimen Karayürek - *Ankara HBV University (Turkey)*
Fatih Özçelik - *Amasya University (Turkey)*
Haid Salima - *Medea University (Algeria)*
Hale Şıvgın - *TOBB University (Turkey)*
Halim Gençoğlu - *Cape Town University (South Africa)*
Hüseyin Kalemli - *Milli Savunma University (Turkey)*

Idongesit Eshiet - *University of Lagos (Nigeria)*
İlhan Güllü - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
İsa Gökgedik - *Dumlupınar University (Turkey)*
Justin Willis - *Durham University (United Kingdom)*
Kaan Devecioğlu - *Center for Middle Eastern Studies (Turkey)*
Mayada Kamal Eldeen - *Tokat Gazi Osman Paşa University (Turkey)*
Minga Kongo - *University of Cape Town (South Africa)*
Mohammed Charif - *Encemine University (Chad)*
Mukerrem Miftah - *Ethiopian Civil Service University (Ethiopia)*
Murat Özcan - *Gazi University (Turkey)*
Mustafa Turan - *Ankara HBV University (Turkey)*
Mustapha Elouizi - *Fes 2 University (Morocco)*
Mürsel Bayram - *Ankara Sosyal Bilimler University (Turkey)*
Raafat Mikati - *University of Tripoli (Lebanon)*
Salima Khattari - *University of Mohammed V (Morocco)*
Samira Berdji Besseghir Mustapha - *Relizane University (Algeria)*
Selma Yel - *Gazi University (Turkey)*
Souad Abbaci - *Medea University (Algeria)*
Süleyman Kızıltoprak - *Yalova University (Turkey)*
Şefaattin Deniz - *İstanbul University (Turkey)*
Uğur Ünal - *Gazi University (Turkey)*
Yakup Civelek - *Ankara HBV University (Turkey)*
Zeynep Arkan - *Ankara HBV University (Turkey)*

Reviewer List / Hakem Listesi

Prof. Dr. Loukmane Meghraoui, *Ecole Nationale des Sciences Politiques d'Alger, Algeria*
Prof. Dr. Yakup Altan, *Süleyman Demirel University, Isparta, Türkiye*
Prof. Dr. Mounia Safiry, *Université Privée de Marrakech, Morocco*
Assoc. Prof. Bouchra Chougrani, *Tétouan Abdelmalek Essaadi University, Morocco*
Assoc. Prof. Fatma Ünyay Açıkgöz, *Kırıkkale University, Kırıkkale, Türkiye*
Assoc. Prof. Hüsnüye Akıllı, *Nuh Naci Yazgan University, Kayseri, Türkiye*
Assoc. Prof. Lamia El Moujahid, *Université Privée de Marrakech, Morocco*
Assoc. Prof. Mürsel Bayram, *Ankara Sosyal Bilimler University, Ankara, Türkiye*
Assoc. Prof. NoudJoud Boukhennoufa, *Oum El Bouaghi University, Algeria*
Assoc. Prof. Rima Aida Hassani, *Abbés Laghrour Khenchela University, Algeria*
Assoc. Prof. Sezai Öztıp, *Istanbul Medeniyet University, İstanbul, Türkiye*
Assist. Prof. Mehdi Haidar, *Rabat Mohammed V University, Morocco*
Assist. Prof. Zabit Acer, *Kütahya Dumlupınar University, Kütahya, Türkiye*

Abstracting and Indexing / Tarandığı İndeksler

Ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan uluslararası hakemli bir dergidir.

It is an internationally refereed journal scanned by national and international indexes.

	African Research (AR) Index
	Eurasian Scientific Journal Index
	Academic Resource Index
	Index of Academic Documents
	Europub Directory of Academic and Scientific Journals
	Asian Science Citation Index
	Google Scholar
	Semantic Scholar
	Academic Index
	OpenAIRE Explore
	idealonline
	cosmosimpactfactor
	ISSN Portal

Contents / İçindekiler

'Yoksulların çevreciliği'ne bir örnek: Kenya Yeşil Kuşak Hareketi 'Environmentalism of the poor': The case of Kenya green belt movement Research Article Nejdet Özberk	91
La géostratégie de la Russie en Afrique centrale CEMAC Russia's geostrategy in Central Africa CEMAC Research Article Abdoulaziz Oumarou	118
Güvenlik ve barış inşasında IGAD'ın rolü: Somali örneği The role of the IGAD in security and peacebuilding: The case of Somalia Research Article Victoria Nansasi, Mustafa Arslan	138
Afrika'nın ilim merkezi: Tinbuktu The center of science in Africa: Timbuktoo Research Article Mehmet Siddik Özalp	161
Le sens dans le film documentaire : Cas de « Avant le déclin du jour » d'Ali Essafi Meaning in documentary film: Case of "Before the decline of the day" by Ali Essafi Research Article Mustapha Elouizi.....	169
L'alternance codique comme pratique langagière au Maroc: Structures et fonctions Code-switching as a verbal practice in Morocco: Structures and functions Research Article Hassnaa Ismaili Alaoui, Rida Chalfi	186

ChronAfrica

Afrika'nın ilim merkezi: Timbuktu

Mehmet Siddık Özalp¹

Öz

Bugün Mali Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Timbuktu, Mali'nin orta kesimlerinde, Nijer Nehri'nin kıvrıldığı bir noktada kurulmuştur. Şehrin tarihi XI. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Timbuktu adını, Nijer Nehri kıyısında yaşamış Buktu adındaki yaşlı bir kadından almıştır. Timbuktu'nun eski adı Tumbukt'tur. Ayrıca, "Harika Şehir", "Efsanevi Şehir," "Çölün İncisi," "Kültürel Işık Şehri," "Altın Şehir" ve "333 Velinin Şehri" gibi isimlerle anılmıştır. Afrika'nın ilim merkezi hâline gelen Timbuktu, özellikle III. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'nın en ünlü şehirlerinden biri olmuştur. İslam dünyasının önemli başkentlerinden biri olarak kabul edilen Timbuktu'nun nüfusu tamamen Müslümanlardan oluşur. Timbuktu, Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasında bir köprü vazifesi görmüş, pek çok alimi yetiştirmiş ve kültürel hareketliliğin önemli bir merkezi olmuştur. Sankore Üniversitesi gibi kurumlar aracılığıyla Timbuktu, İslam, bilim ve edebiyatın merkezi hâline gelmiş ve önemli âlimler yetiştirmiştir. Bu bağlamda, Timbuktu, Afrika'nın önemli bir ilim merkezi olarak Türk akademik dünyasına sunulmak amacıyla incelenecektir. Bu çerçevede çalışma, "Giriş", "Timbuktu", "Sankore Medresesi" ve "Timbuktu Âlimleri" başlıklarından oluşmaktadır. Sonuç kısmında gerekli analizler yapılacak ve önerilerde bulunularak çalışma bitirilecektir.

Anahtar kelimeler: Temel İslâm İlimleri, Arap Dili, Afrika, Timbuktu, Sankore Medresesi

The center of science in Africa: Timbuctoo

Abstract

Timbuctoo, situated within the borders of the Republic of Mali today, is located in the central region of Mali, at a point where the Niger River bends. The history of the city extends back to the late 11th century. Timbuctoo derives its name from an elderly woman named Buktu, who lived along the banks of the Niger River. The former name of Timbuctoo was Tumbukt. Additionally, it has become famous with epithets such as "the Marvelous City", "the Legendary City", "the Jewel of the Desert", "the City of Cultural Light", "the Golden City" and "the City of 333 Saints". Becoming Africa's center of learning, particularly from the 13th century onwards, Timbuctoo has emerged as one of West Africa's most renowned cities. Recognized as a significant capital of the Islamic world, Timbuctoo's population consists entirely of Muslims. Timbuktu has served as a bridge between North Africa and West Africa, nurturing numerous scholars and becoming a

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Nevşehir, Türkiye

Sorumlu yazar: Mehmet Siddık Özalp **E-mail:** mehmetozalp@nevsehir.edu.tr

Gönderim Tarihi (Received): 20.07.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 27.08.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](#) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

crucial center of cultural dynamics. Through institutions like the University of Sankore, Timbuctoo has become a hub for Islam, science, and literature, producing distinguished scholars. In this context, Timbuctoo will be examined as a significant center of learning in Africa, presented to the Turkish academic community. The study will explore topics such as "Introduction", "The Timbuctoo in brief", "The Sankore Madrasah" and "The Scholars of Timbuctoo". In the conclusion part, the necessary analyzes will be made and the study will be completed by making recommendations.

Keywords: Fundamental Islamic Sciences, Arabic Language, Africa, Timbuctoo, Sankore Madrasah

Giriş

Timbuktu, Harika Şehir (قَنْبُكْتُو), Efsanevi Şehir (قَنْبُكْتُو), Çölün İncisi (قَنْبُكْتُو) ve Kültürel Işığın Şehri (قَنْبُكْتُو) gibi isimlerle anılmıştır.¹ Eski ismi "Tumbukt" (تَمْبُكْت) olan şehir, "kumların üzerine dizilmiş çölün incisi" olarak meşhur olmuştur.² XV. yüzyılda Timbuktu'dan çıkarılan altının çöl boyunca Kuzey Afrika, ardından Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Bu sebeple Timbuktu'ya "altın şehir" lakabı verilmiştir. Timbuktu'da toplamda 333 türbenin bulunduğu için "333 velinin şehri" olarak da bilinmiştir.³

Mahmûd Ka'tî'nin (öl. 1002/1593) "*Târîhu'l-fettâş*" isimli eserini çalışan Âdem Bamba, son zamanlarda eserde yapılan fahiş yanlışları eleştirirken Timbuktu ismi hakkında da şu şekilde eleştirilerine devam etmiştir: "*durumu daha da kötüleştiren şey, tüm kaynakta Tunbukt (تَمْبُكْت), Tumbukt (تَمْبُكْت) şeklinde geçen şehir adını, Tunbuktu (تَمْبُكْت) olarak değiştirmeleridir*" Çünkü bu durumda ismin orijinal harf sıralamaları kendi heceleme sistemine uyum göstermez.⁴

"Timbuktu" başlıklı Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi maddesi yazan Ahmet Kavas, başlığa verdiği isimden de anlaşıldığı üzere "Timbuktu" biçimini doğru olarak kabul etmiştir.⁵

Söz konusu veriler ışığında bu şehir; Tumbukt, Tunbukt, Tumbukt, Timbukt, Timbuktu ve Timbuktu şekillerinde Türkçeye çevrilebilir. TDV maddesinde "Timbüktü" olarak geçmişse de "Timbuktu" olarak Türkçeye çevrilmesini daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle şehrin adını çalışmada "Timbuktu" kullanılmıştır.

Timbuktu

Timbuktu, günümüzde Mali Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır. Aynı zamanda bir idari bölüm merkezi olan Timbuktu, Mali'nin orta kesimlerinde, Nijer Nehri'nin kıvrıldığı bir noktada, nehrin sol kıyısından yaklaşık 10 kilometre uzaklıkta kurulmuştur. Şehrin tarihi XI. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Timbuktu adını, Tevâriklerin yaz aylarında hayvanlarını otlatmak için Nijer Nehri kıyısında yaşayan Buktu adındaki yaşlı bir kadından almıştır. Daha önce çadırlardan oluşan kamp yerine kurulan köy, ticari bir kavşak olması hasebiyle zamanla büyümüş ve XIV. yüzyılda bölgenin önemli bir şehri hâline dönüşmüştür.⁶

¹ Abdulhamîd Cunejdî, "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Medinet-i Tunbukt (Tumbuktu) fi'l-karn 10h./16m.", *Dirâsatun ve Ehbâs* 4/6 (2012), 201.

² Âdil b. Muhammed Câhil, "Hâdirat-u Timbuktu fî nihâyeti'l-karni't-tâsi' 'aşar min khilâl el-kitâbât el-Frinsiyye (monografiyye el-Eb Augustin Brusbir Hackuard numûzen)", *Dirâsatun İstîsrâkiyye (Orientalism Studies)* 28 (2021), 149.

³ TRT Haber, "Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Timbuktu Yeniden Kuşatma Altında", Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-timbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.

⁴ Mahmûd Ka'tî et-Tenbektî, *Târîhu'l-fettâş fî ahbârî'l-buldân ve'l-cuyûş ve ekâbirî'n-nâs ve zikri vakâi'i't-Tekrûr ve 'azâimî'l-umûr ve tafriki ensâbi'l-'abîd mine'l-ahrâr* (Beyrut: Muessese er-Risâle, 2014), 44.

⁵ Ahmet Kavas, "Timbüktü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/190.

⁶ Kavas, "Timbüktü", 41/190; Sa'd Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Timbüktî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/45.

Zamanında göç nedeniyle Nijer nehrinin kıyılarına yerleşen Endülüs ve Magripliler, Tinbuktu şehrini kendilerine başkent yapıp ülke kadınlarıyla evlendiler. Endülüs ve Magripli bu gruplar, 1960 yılına kadar üstün sınıf olarak iktidara sahip oldular.⁷ Mali'nin doğu bölgesinin başkenti Gao şehri olsa da Fransız sömürgecilikinden önce bu bölgenin başkenti Tinbuktu idi. Günümüzde ise Tinbuktu eski kalıntılardan oluşan antik bir şehre dönüşmüştür.⁸ Tinbuktu şehri, geçmişte ve bugün Afrika'nın sahil kuşağının en önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kuruluşundan itibaren ilim ve kültürün merkezi olduğu gibi ne yazık ki çatışmaların da merkezine dönüşmüştür. Tinbuktu, çevresindeki yerleşim yerleriyle etkileşim hâlinde olmuştur. Bu sebeple, özellikle IX. yüzyılda, Kuzey Afrika'dan gelen kervanlar için önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve sosyo-kültürel olarak da önemi artmıştır. Trablus, Tuat, Tafilalt ve Tağaza'dan gelenlerin buluşma yeri olmuş ve ticaret yolu üzerindeki bir pazar noktası teşkil etmiştir. Bu kervanlar farklı ülkelerden insan hareketliliği kapsamında Tinbuktu'ya gelmiştir. Böylece Tinbuktu'da özellikle bilim insanları, âlimler ve kadıların da katılımıyla bilimsel ve kültürel bir hareketlilik başlatmıştır. IX. yüzyıldan itibaren bilim başta olmak üzere farklı alanlarda gelişen bu şehir, XI. yüzyılda zirve noktasına ulaşmıştır. Bu çerçevede İslâmî ilimler ve Arap dili alanlarında el-Sa'dî ve Mahmûd Ka'tî (öl. 1002/1593) gibi âlimler Tinbuktu'da yetiştirmiştir. Tinbuktu ayrıca Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627) Kütüphanesi'ni barındıran bir merkez olarak bilinir, binlerce el yazması ve belge içermesiyle Müslüman dünyası için önemli bir zenginlik kaynağıdır.⁹ Tinbuktu mimarisi ise Tinbuktu'nun Ulu Camisi'nin minaresinden esinilerek şekillenmiştir. Bu konuda Tinbuktu yerlileri özen göstermiş ve başka mimarilere yönelmemişlerdir.¹⁰

Mali Sultanının desteklediği şehirler arasında yer alan Tinbuktu, Mısır, Tegaza, Velata, Tunus, Mağrib-i Aksa, Sicilmase, Tüvat, Trablus gibi önemli yolların kavşak noktasında bulunmasından dolayı hac kabileleri için önemli bir durak haline gelmiştir. Mensâ Mûsâ'nın (1312-1337) verdiği önemle birlikte, Tinbuktu ilim merkezleri, medreseler ve büyük çarşılarıyla bu konumunu daha da güçlendirmiştir. Ayrıca Sultan, burada kendisine bir saray yaptırmış ve şehrin merkezi konumunu sağlamlaştırmak için ulaşım yollarını düzenlemiştir.¹¹

Tinbuktu, özellikle III. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'nın en ünlü şehirlerinden biri olarak bilinir. İslâm'ın önemli başkentlerinden biri olan Tinbuktu'nun nüfusu da tamamen Müslümanlardan oluşur. Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasında bir köprü görevi gören Tinbuktu, ticaret kervanlarının buluşma noktasıdır. Çok sayıda fakih ve âlim yetiştirmiş, kültürel hareketliliğin önemli bir merkezi olmuştur. Tarih boyunca farklı kesimler tarafından işgal edilmiştir. Tinbuktu, son zamanlarda da bölge kabilelerinin Fransız işgaline karşı direnişiyile tanınmıştır. Tinbuktu'nun vahası, Büyük Sahra'da İslâm'ın yayıldığı ve bilimin geliştiği bir merkez olarak kabul edilir.¹²

V. yüzyılda Tuaregler tarafından kurulan Tinbuktu şehri, XV. ve XVI. yüzyıllarda İslâm'ın Afrika'da yayılmasında kilit rol oynamıştır. Afrika'nın dünyaya açılan ilim merkezi olarak kabul edilen Tinbuktu, Sahra Çölü'nün güneyinde yerini almıştır. Ayrıca Tinbuktu, ikonik kerpiç yapıları, İslâm medeniyetine yön veren medreseleri ve paha biçilemez el yazması eserleriyle nam salmıştır. Tinbuktu, son zamanlarda Mağrip El-Kaidesi'nin (AQIM) Sahel'den sorumlu kolu Cemaat Nusra el İslâm ve Müslimin (JNIM) tarafından kuşatılmıştır. Tinbuktu'nun JNIM'in kontrolüne geçmesi, kente ulaşım yollarının kesilmesine ve halkın büyük bir kısmının göç etmesine neden olmuştur. Tinbuktu'ya hem karadan hem de havadan ulaşım durmuş, Nijer Nehri üzerindeki vapur taşımacılığı da saldırılar nedeniyle askıya alınmıştır. Tinbuktu, yaklaşık 10 yıl önce de terör gruplarının kontrolüne geçmiştir. Terör örgütleri, aralarında Sidi Mahmud Bin Amar'ın türbesinin de bulunduğu kentte UNESCO koruması altındaki 16 kabir ve türbeden

⁷ Alî el-Muntasir el-Kettânî, *İnbi'âsu'l-İslâm fi'l-Endelus* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 405.

⁸ Abdulleve b. Hammâd el-Ensârî, *el-Mecmû' ff tercemeti'l-'Allâme el-Muhaddis el-Seyh Hammâd b. Muhammed el-Ensârî ve sîretihî ve akvalihî ve rehelâtihî* (Medine, ts.), 261.

⁹ Fâyize - el-Havâriye Âtî - Adv, *ed-Devru'l-hadârî li medînet-i Tunbüktü hilâl el-karneyn (9 – 10 h / 15- 16 m)* (Cezayir: Ahmed Draya Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

¹⁰ Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân* (Angers: Matbaatu Bardeen, 1898), 62.

¹¹ Zehra Gözütok Tamdoğan, "Haccin Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 651.

¹² Câhil, "Hâdirat-u Tinbuktu", 149.

bazılarını yıkmıştır. Terör örgütleri, aynı zamanda el yazması eserleri de “pagan geleneği” diyerek yakmaya kalkmıştır. Tinbuktu kütüphaneci tarihçi Dr. Abdel Kader Haidara, kentteki 45 farklı kütüphaneden yaklaşık 400 bin el yazması eseri gizlice 1000 kilometre uzaklıktaki Bamako'ya nakletmeyi başarmıştır. UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Tinbuktu'da kerpiçten yapılan, bugüne kadar ayakta kalmayı başaran Djingareyber, Sankore ve Sidi Yahya cami ve medreseleri, dönemin ilim ve kültür merkezi kabul edilmektedir. 180 medresede 25 bin öğrenciye eğitim verilen, XII. yüzyılda inşa edilen Sankore Üniversitesi, dünyanın ilk yükseköğretim merkezlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.¹³

Sankore Medresesi

Sankore Üniversitesi, zengin, soylu ve erdemli bir kadın tarafından, Hicri dokuzuncu yüzyılda Tinbuktu'nun kuzey mahallelerinde cami olarak inşa edilmiştir. Bu cami sayesinde Tinbuktu, Batı Sudan topraklarında İslam'ın, bilimin, dinin ve edebiyatın başkenti haline gelmiştir. Söz konusu kadın, caminin yapımında yalnızca finansman sağlamıştır. Caminin inşası ise Libyalı mimar Abdullâh el-Muhedî el-Ğadâmsî tarafından Fas İslâm mimarisi tarzında yapılmıştır. Sankore Camisi, 986/1578 yılında yenilenmiştir. Cami; ilim, ibadet ve eğitim merkezi olarak İslâm inancının ve dini ilimlerin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Yüksek ilmi seviyesi ile ün kazanmış ve Tinbuktu'yu Batı Sudan'da bir ilim ve edebiyat başkenti hâline getirmiştir. Çoğu âlimi Arap kökenli olan Sankore, Arap dilinin ve İslâm'ın bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁴

Sankore camisi zamanla bir üniversiteye dönüşerek medeniyet ile düşünce merkezi ve bilimde bir ikon olarak yerini almıştır. Böylece Tinbuktu'da bulunan Senkora üniversitesi, seviye olarak Endülüs'ün Kurtuba, Mısır'ın el-Ezher, Fas'ın el-Karaouiyin, Tunus'un ez-Zeytune ve Libya'nın Cebel Nefusa gibi ünlü üniversitelerle eşdeğer hale gelmiştir. Dünya çapındaki âlimlerin akın ettiği bir adrese evrilmiştir. Sankore Üniversitesi'nde İslâm, dil, din bilimleri yanı sıra kimya, matematik, mantık, felsefe, tıp, mühendislik ve astronomi gibi diğer bilimler de öğretilmiştir. Din ilimleri kapsamında kelim, fıkıh ve hadis gibi ilimlerin tedrisatı yapılmıştır. Tinbuktu âlimleri, Kuzey Afrika ülkeleri üniversitelerde öğretilen kitapların ders olarak okutulmasına büyük önem vermişler ve aynı eserleri okutmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede: İmam Mâlik'in (öl. 179/795) sahih rivayetleri derlediği eseri. *el-Muvatta*, Sahnûn'un (öl. 240/854) Mâlikî fikhına dair eseri, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) Muhtasaru'l-Meânî gibi ders kitapları, Senkora Üniversitesinde okutulmuştur. Aynı şekilde *Telhîsu'l-Miftâh*, *Muhtasaru Halîl*, *el-Usûlu ve'l-Beyân*, *el-Mantık*, *Usûlu's-Subkî*, *Elfiyetu'l-'Irâkî*, *Suğra's-Sennûsî*, *Şerhu'l-Cezîre*, *Hikem-u İbnu 'Atâullâh*, *el-Hazreciyye fi'l-Arûz*, *Mukademetu't-Tâcûrî*, *Tuhfetu'l-Hukkâm li İbn-i 'Âsım*, *Sahîh-u Buhârî*, *Sahîh-u Muslim*, *Câmi'u'l-Mi'yâr*, *Kitâbu's-Şifâ*, *Nesîmu'r-Riyâd fi Şerhi Şifâ'i'l-Kâdî 'İyâz* gibi çok sayıda farklı kitaplarda okutulmuştur.¹⁵

Tinbuktu Âlimleri

Tinbuktu'da; Seydî Muhammed b. Abdülkerîm el-Mağîlî (öl. 909/1504), Muhammed b. 'İsâ b. 'Alî et-Tilimsânî, Sâlih b. Muhammed Andî 'Umer, Ebu'l-Kâsım et-Tevâtî, Abdurrahmân b. 'Alî b. Ahmed el-Kasrî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Muhammed et-Tâzehtî (öl. 936/1589), Şeyh Mahlûf b. 'Alî Sâlih el-Belbâlî (öl. 940/1533'ten sonra), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed Akit (öl. 942/1535), Ebû Bekir b. Ahmed b. 'Umer b. Muhammed b. Akit (öl. 991/1583) ve Muhammed b. Mahmûd b. Ebî Bekir et-Tinbukî gibi âlimler yaşamıştır. Ayrıca Tinbuktu; Mahmûd Ka'tî' (öl.

¹³ TRT Haber, “Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Tinbuktu Yeniden Kuşatma Altında”, Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-tinbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.

¹⁴ el-Hâdî el-Mabrûk ed-Dâli, *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye ve 'alâkâtuhâ ma'a'l-Mağrib ve Libiyâ* (Beyrut: Dârul-Multekâ, 2001), 105-106; es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, 61-62; Nâdiye Sâlim Şefşe, “el-Hayâtu's-Sekâfiyye fi Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m.”, *Journal of Faculties of Education of University of Zawia* 9 (2017), 2-3.

¹⁵ ed-Dâli, *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye*, 107-108; Şefşe, “el-Hayâtu's-Sekâfiyye fi Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m.”, 3-4.

1002/1593); Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627) ve Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî (öl. 1066/1656) gibi önemli tarihçiler de çıkartmıştır.¹⁶ Muhammed Sîdâtî b. Muhammed al-Kuntî b. al-Arabî b. Yûsuf al-Câkânî (öl. 1374/1955) gibi bazı âlimlerde yaşamının bir dönemini Tinbuktü'da sürdürmüştür.¹⁷

Görüldüğü üzere Tinbuktü'da yetişmiş, yaşamış veya hayatının bir dönemini burada sürdürmüş çok sayıda âlim vardır. Çalışmanın formatı gereğince hepsini burada dile getirmemiz mümkün değildir. Ancak söz konusu âlimlerin bazılarını kısaca değinilerek konu bitirilecektir.

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627)

Ahmed Bâbâ, birçok âlimin yetiştiği yaklaşık beş yüz yıllık geçmişe sahip bir ulemâ ailesinden 963/1556 yılında Tinbuktü'da doğmuştur. Büyük dedesi Muhammed Akîr, hicrî IX. yüzyıl ortalarında Tinbuktü'ya yerleşmiştir. Babasının amcası Mahmûd b. Ömer, 1498-1548 yılları arasında Tinbuktü kadılığı yapmış ve Halîl'in Muhtasar isimli eseri üzerine iki ciltlik bir şerh kaleme almıştır. Ahmed Bâbâ, eğitimi Tinbuktü'da tamamlamıştır. Ahmed Bâbâ, Sudan ve Mağrib kültürü üzerinde önemli bir rol oynamış ve bu kapsamda birçok eser yazmıştır. Ahmed Bâbâ'nın eserlerinin çoğu mahtût olarak günümüze ulaşmış olup, özellikle fıkıh, hadis, kelâm ve diğer İslâmî ilimlerde önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁸

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627), Burhânuddîn İbn Ferhûn'un (öl. 799/1397) Mâlikî âlimlerine dair "ed-Dîbâcû'l-müzheb" isimli biyografik eserine *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc* adında bir zeyil yazmıştır.¹⁹ Bu eser, Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁰ Ahmed Bâbâ bu eseri, *Kifâyetu'l-muhtâc li-ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc* isimli başka bir telifle gözden geçirerek kısaltmıştır.²¹

İbn Battûta (öl. 770/1368-69), şehrin ismi zammeli tâ (ت), sakın nûn (ن), zammeli be (ب), sâkih kef (ك), zammeli tâ (ت) ve vâv (و) harflerinden oluşan Tunbuktü (وتتكتبتننت) şeklinde okunduğunu belirtmiştir. İbn Battûta, Tinbüktî ile Nil nehri arasında 4 mil (6,5km) mesafe olduğunu söylemiştir. Yine İbn Battûta, Tinbüktî halkının çoğu yüzlerini peçe ile kapatan Mesûfelerden oluştuğuna dikkat çekmiştir.²²

Ahmed Bâbâ el-Tumbuktî'nin, İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (ISESCO) tarafından düzenlenen sempozyum kapsamında araştırmaları mevcuttur. Ahmed Bâbâ'nın Bu araştırmaları, (ISESCO) tarafından 1414/1993 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Yûsuf Fadl Hasen, Ahmed Bâbâ'nın bu çalışmalarına dayanarak "Fakih Ahmed Bâbâ ve Afrika Tarihi Yazımındaki Rolü" isimli eserini hazırlamıştır.²³

Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Ahmed es-Sanhâcî el-Mâsî el-Sûdânî, maliki mezhebine mensup Magripli mütebahhir bir âllâmedir. *Şerhu's-Senûsiyye* ve *Kitâbu' d-dîbâc* adlı eserlerin de içinde bulunduğu 40'tan fazla telif yapmıştır. Ahmed Bâbâ, hicri 1032 yılında vefat etmiştir.²⁴

¹⁶ Cunejdî, "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fi Medinet-i Tunbukt (Tumbuktu) fi'l-karn 10h./16m.", 10-14.

¹⁷ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmu'su terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002), 6/154.

¹⁸ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/45-46.

¹⁹ Sâlih b. Muhammed Fullânî, *Katfu's-semer fi raf'i esânidi'l-musannefât fi'l-funûn ve'l-eser* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1328), 58; Cengiz Kallek, "ed-Dîbâcû'l-müzheb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/278-279.

²⁰ Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*, nşr. Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme (Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000), 1.

²¹ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/46.

²² Muhammed b. Abdullâh İbn Battûta, *Tuhfetu'n-nuzzâr fi ğarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* (Beyrut: Dâru İhyâ'il-'ulûm, 1987), 707.

²³ Kâsım Alî Sa'd, *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-mâlikiyye* (Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru'l-Buhûsi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002), 126.

²⁴ Ebû'l-Me'âlî Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm ve bi-Hâşiyetih Esmâ-u Kutubi'l-A'lâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1/40-41.

Ahmed Bâbâ'nın kaleme aldığı bazı eserler ise şunlardır:²⁵ *İrşâdu'l-vâkıf li-ma'nâ niyyeti'l-hâlif, İfhâmu's-sâmi' bi-ma'nâ kavli's-*Şeyh Halîl fi'n-nikâh bi'l-menâfi', *Enfesu'l-a'lâk bi fethi'l-istiğlâf min fehmi kelâm-i Halîl fi derki's-sadâk, Fethu'r-Rezzâk fi mes'eleli's-şek fi't-talâk, Mi'râcu's-su'ûd ilâ neyli meclûbi's-Sûd, Celbu'n-ni'me ve def'u'n-nakme bi-mucânebeti'l-vulâti'z-zaleme, Tuhfetu'l-fuzalâ' bi-ba'zı fezâ'ili'l-'ulemâ', Cevâb 'ani'l-kavânîni'l-'urfiyye elletî te'ârefe 'aleyhâ ba'zu sukkânî'l-cibâl, el-Lem' fi'l-işâre ilâ hukmi't-tebağ, el-Le'âli's-sundusiyye fi'l-fezâ'ili's-Senûsiyye, el-Ğavlul'l-munîf fi tercemeti'l-imâm Ebî 'Abdullâh eş-Şerîf.*

Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî (öl. 1066/1656)

Sa'dî 1004/1596 yılında Tinbuktu'da doğmuştur. İlim tahsiline babası Abdullâh ve Muhammed Kurdî'nin yanında bölgenin tanınmış âlimlerinden başlamıştır. Muhammed b. Muhtâr ile Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'den dersler almıştır. Daha sonra kardeşleriyle birlikte bölgenin diğer önemli şehirlerinden Cenne'ye gitmiş ve 1036/1627 yılında Senkûrî Camisi'ne imam olarak atanmıştır. 1047/1637 yılında bu görevden alındığında Tinbuktu'ya geri dönmüştür. Bir süre sonra şehrin kumandanı Sa'îd b. Alî el-Mahmûd tarafından imam olarak atanmıştır. Sa'dî, bu dönemde Fas namına Tinbuktu'da hükmeden Tinbuktu Paşalığı yönetimince önemli ölçüde itibar kazanmıştır. 1056/646 yılında kâtiplik görevine getirilmiştir. Sa'dî, resmi görevlerinin yanı sıra ülkenin çeşitli bölgelerine giderek ders vermiş ve Tinbuktu'da vefat etmiştir. Sa'dî genel olarak IX-XI. (XV-XVII.) yüzyıllar arasında Cenne ve Tinbuktu şehirleri ve çevrelerinin tarihini konu edinen *Târîhu's-Sûdân* adlı bir eser yazmaya başlamış ve 1066/1656 yılında tamamlamıştır. Sa'dî'nin bu eseri, Mahmûd Kâ'ti'nin *Târîhu'l-Fettâş* ve Ahmed Bâbâ'nın *Tezkiretu'n-nisyân* adlı eserlerinden sonra Sudan bölgesi tarihi hakkında kaleme alınan üçüncü önemli kaynak olarak kabul edilmiştir. Eser, ilk defa Alman seyyahı Heinrich Barth tarafından 1853 yılında Tinbuktu'da tespit edilmiş, bir kısmı G. Ralf tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Eserin tamamı, tahkik, neşir ve Fransızca çevirisi Octave Houdas tarafından yapılmıştır. Eser, Afrika yazmaları uzmanı olarak tanınan Amerikalı tarihçi John O. Hunwick tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.²⁶

Muhammed Sîdâtî al-Câkânî (öl. 1374/1955)

Muhammed Sîdâtî b. Muhammed al-Kuntî b. al-Arabî b. Yûsuf al-Câkânî, 1300/1883 yılında Valata'da doğmuştur. Maliki mezhebine mensup bir fıkîh âlimi olup edebiyatla da ilgilenmiştir. Soyu Fas'ın Berberi kabilelerinden Tacâkant'a dayanır. Babası onu Sudan'daki Arvân'a götürmüş, burada eğitim görerek yetişmiştir. Daha sonra Tinbuktu'ya taşınarak eğitimine devam etmiştir. Hemen sonra 1321 yılında Tafilalt'a yerleşmiş ve burada 1336 yılına kadar Cuma hutbelerini okuma görevini üstlenmiştir. Daha sonra çölde yer alan Akka'da geri kalan hayatını sürdürmüştür. Sahra âlimleri tarafından nazım şeklinde kaleme alınan bazı fikhî metinlere yazdığı şerhleri vardır. Söz konusu şerhleri, büyük bir cilt şeklinde kendi el yazısıyla yazmıştır. Ayrıca şiirleri de mevcut olup *Manzûmetu'l-beyân'a* da bir şerh yazdığı gibi edebiyat alanında da telifler yapmıştır. O, 1374/1955 yılında Akka'da vefat etmiştir.²⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Timbuktu, tarih boyunca İslam dünyasının önemli bir merkezi olarak varlığını sürdürmüş ve Batı Afrika'nın kültürel ve bilimsel gelişimine büyük katkılarda bulunmuştur. Özellikle Sankore Medresesi gibi kurumlar aracılığıyla, İslâm'ın yayılmasında ve İslâmî ilimler alanlarında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Çalışma, Timbuktu'nun tarihsel gelişimi, kültürel önemi ve ilmî etkilerini detaylı bir şekilde incelemiştir.

²⁵ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/46; Abdurrahmân Muhammed Mîkâ, "Cuhûdu'l-'Ulemâi'l-Efârîka Fî Hidmeti'l-Mezhebi'l-Mâlikî Ahmed Bâbâ Et-Tinbüktî Unmûzecen", *Mecelletu'l-'ulemâi'l-Efârîka*, (2019), 211-215.

²⁶ Ahmet Ağırakça, "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/402-403.

²⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/154.

Timbuktu'nun coğrafi ve ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, şehrin kültürel zenginliğini ve entelektüel canlılığını geliştirmiştir. Sankore Üniversitesi gibi merkezler, İslâm hukuku, felsefe, astronomi ve tıp gibi çeşitli alanlarda eğitim vermiş ve pek çok bilim insanını yetiştirmiştir. Ancak son dönemde Timbuktu, çeşitli siyasi ve güvenlik sorunları ile karşı karşıya kalmış ve bu durum şehrin kültürel mirasına ve insan kaynaklarına zarar vermiştir. Terör örgütlerinin kontrolü altına girmesi, antik eserlerin tahrip edilmesi ve kütüphanelerin zarar görmesi, Timbuktu'nun geçmişteki parlak günlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur.

Bu çalışma, Timbuktu'nun geçmişten günümüze uzanan serüvenini ve önemli kültürel mirasını Türk akademik dünyasına sunmayı amaçlamıştır. Şehrin tarihi, medreseleri, bilim insanları ve kültürel yapısı üzerine yapılan incelemeler, Timbuktu'nun Afrika'daki benzersiz konumunu ve İslâm dünyasındaki etkisini ortaya koymaktadır.

Gelecekte, Timbuktu'nun kültürel mirasının korunması ve bölgenin istikrarının sağlanması için uluslararası iş birliğinin önemi büyüktür. Bu şehir, sadece Afrika'nın değil, tüm insanlığın ortak mirası olarak korunmalı ve gelecek kuşaklara geliştirerek aktarılmalıdır.

Yazarın/Yazarların Katkı Düzeyi/Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: The article has a single author, 100%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Abdulleve b. Hammâd el-Ensârî. *el-Mecmû' fî tercemeti'l-'Allâme el-Muhaddis el-Şeyh Hammâd b. Muhammed el-Ensârî ve sîretihi ve akvalihi ve rehelâtîhi*. Medine, ts.

Ağırakça, Ahmet. "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/402-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Âtî - Adv, Fâyize - el-Havâriye. *ed-Devru'l-hadârî li medînet-i Tunbuktû hilâl el-karneyn (9 – 10 h / 15- 16 m)*. Cezayir: Ahmed Draya Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Câhil, Âdil b. Muhammed. "Hâdiratu Tinbuktu fî nihâyeti'l-karni't-tâsi' 'aşar min khilâl el-kitâbât el-Frinsiyye (monografiyye el-Eb Augustin Brusbîr Hackuard numûzecen)". *Dirâsâtun İstişrâkiyye (Orientalism Studies)* 28 (2021), 149-179.

Cuneydî, Abdulhamîd. "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Medinet-i Tunbukt (Tumbuktu) fi'l-karn 10h./16m." *Dirâsâtun ve Ehbâs* 4/6 (2012), 201-223.

Dâli, el-Hâdî el-Mabrûk ed-. *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye ve 'alâkâtuhâ ma'a'l-Mağrib ve Libiyâ*. Beyrut: Dârul-Multekâ, 2001.

Fullânî, Sâlih b. Muhammed. *Katfu's-semer fî raf'i esânidi'l-musannefât fi'l-funûn ve'l-eser*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1328.

- Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Haccin Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 629-662. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1096646>
- Gurâb, Sa'd. "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İbn Battûta, Muhammed b. Abdullâh. *Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. Beyrut: Dâru İhyâ'il-'ulûm, 1987.
- İbnu'l-Gazzî, Ebû'l-Me'âlî Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Dîvânu'l-İslâm ve bi-Hâşiyetih Esmâ-u Kutubi'l-A'lâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasen. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Kallek, Cengiz. "ed-Dîbâcü'l-müzheb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâsım Alî Sa'd. *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-mâlikiyye*. Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru'l-Buhûsi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002.
- Kavas, Ahmet. "Tinbuktu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kettânî, Alî el-Muntasır el-. *İnbi'âsu'l-İslâm fî'l-Endelus*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mîkâ, Abdurrahmân Muhammed. "Cuhûdu'l-'Ulemâi'l-Efârîka Fî Hidmeti'l-Mezhebi'l-Mâlikî Ahmed Bâbâ Et-Tinbüktî Unmûzecen". *Mecelletu'l-'ulemâi'l-Efârîka*, 196-220.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Abdullâh es-. *Târîhu's-Sûdân*. Angers: Matbaatu Bardeen, 1898.
- Şefşe, Nâdiye Sâlim. "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m." *Journal of Faculties of Education of University of Zawia* 9 (2017), 1-14.
- Tenbektî, Mahmûd Ka'tî et-. *Târîhu'l-fettâş fî ahbâri'l-buldân ve'l-cuyûş ve ekâbiri'n-nâs ve zikri vakâi't-Tekrûr ve 'azâimi'l-umûr ve tafriki ensâbi'l-'abîd mine'l-ahrâr*. Beyrut: Muessese er-Risâle, 2014.
- Tinbüktî, Ahmed Bâbâ et-. *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*. nşr. Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2. Basım, 2000.
- TRT Haber. "Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Tinbuktu Yeniden Kuşatma Altında". Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-tinbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.
- Ziriklî, Hayruddîn ez-. *el-A'lâm kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.